

"Σβησμένες όλες οι φωτιές οι πλάστρες μες στη χώρα" Εκατό χρόνια μετά την "Πόρνη Ρωμοσύνη" και το "Παραμύθι χωρίς όνομα"

του Νίκου Πράντζου

(δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα του Βόλου Θεσσαλία στις 23-10-2010)

Καθώς η Ελλάδα βυθίζεται όλο και περισσότερο στην κρίση και ενώ η χρεωκοπία της πολιτικής ηγεσίας είναι πανθομολογούμενη, πολλοί διερωτώνται για τη στάση της πνευματικής ηγεσίας του τόπου μας. Στο βαθμό που παρόμοιες καταστάσεις οικονομικής και κοινωνικής κρίσης έζησε η χώρα μας και στο παρελθόν, είναι ενδιαφέρον να δει κανείς τη στάση των πνευματικών ανθρώπων του τότε απέναντι στα φαινόμενα αποσύνθεσης της χώρας και να βγάλει, ίσως, μερικά διδάγματα για το σήμερα.

Στην τελευταία εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα, ο Χαρίλαος Τρικούπης εκμεταλλεύτηκε τις ευνοϊκές διεθνείς οικονομικές συνθήκες για να προωθήσει μια σειρά από μεταρρυθμίσεις (στις υποδομές, τους σιδηρόδρομους κλπ.) που άλλαξαν το πρόσωπο της χώρας και που στηρίχτηκαν κυρίως στον εξωτερικό δανεισμό. Παράλληλα, ένα κλίμα κομματικής ρουσφετοκρατίας – με αθρόους διορισμούς στο δημόσιο από τις εναλλασσόμενες κυβερνήσεις Τρικούπη και Δηλιγιάννη - και πατριωτικής πλειοδοσίας οδήγησε σε ραγδαία αύξηση των κρατικών δαπανών (στρατιωτικές προμήθειες, μισθοί, συντάξεις). Το υπερχρεωμένο ελληνικό κράτος αναγκαζόταν να συνάπτει καινούρια δάνεια για να πληρώνει τους τόκους των παλιών. Η κατάληξη της ιστορίας ήταν προδιαγραμμένη και επιταχύνθηκε με την λεγόμενη «κρίση της σταφίδας» (το κυρίαρχο εξαγωγικό προϊόν της χώρας μας εκείνη την εποχή, του οποίου η ζήτηση μειώθηκε απότομα). Η δραστική μείωση των εσόδων και η συνακόλουθη αδυναμία αποπληρωμής του χρέους ανάγκασε την κυβέρνηση του Τρικούπη να κηρύξει πτώχευση το 1893.

Ο Τρικούπης δεν βγήκε καν βουλευτής στις εκλογές του 1895 και πέθανε ένα χρόνο μετά. Πέρα από την κοινωνική δυσαρέσκεια, έχασε διότι είχε απέναντι του αδίστακτους αντιπάλους: το Παλάτι, που αναμειγνυόταν προκλητικά στην πολιτική (παίζοντας ύπουλο ρόλο στη χρεωκοπία του 1893) και την αντιπολίτευση που δεν δίστασε να παίξει το χαρτί της πατριδοκαπηλίας. Οι άσχημες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες του τέλους του 19^{ου} αιώνα αποτέλεσαν πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη ενός επικίνδυνου σωβινισμού σε μεγάλη μερίδα της κοινής γνώμης. Κάτω από την πίεση των δημαγωγών της «Εθνικής Εταιρείας» (μιας μυστικής οργάνωσης που στόχευε στην απελευθέρωση των «αλύτρωτων αδελφών μας») η κυβέρνηση του Θ. Δηλιγιάννη σύρθηκε σε πόλεμο το 1897 με την Τουρκία. Χωρίς την υποστήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων, η χρεωκοπημένη οικονομικά Ελλάδα οδηγήθηκε σε ταπεινωτική ήττα, αφού έπειτα από δέκα μόλις μέρες μαχών ο τουρκικός στρατός ανακατέλαβε σημαντικές πόλεις της Θεσσαλίας, που είχε προσαρτηθεί στην Ελλάδα το 1881. Οι οικονομικοί όροι της συνθήκης ειρήνης ήταν δυσβάσταχτοι για τη χώρα μας. Αναγκαστικά στράφηκε και πάλι σε δάνειο από τις Μεγάλες Δυνάμεις, που της επέβαλαν τον ταπεινωτικό Διεθνή Οικονομικό Ελεγχό, με τον οποίο εισέπρατταν απευθείας το μεγαλύτερο μέρος από τα έσοδα του Δημοσίου: τις εισπράξεις από τα όλα τα κρατικά μονοπώλια (άλατος, πετρελαίου, σπύρων, παιγνιοχάρτων, κλπ.), τον φόρο κατανάλωσης καπνού, τα τέλη χαρτοσήμου και τους δασμούς του τελωνείου Πειραιώς. Σε συνθήκες προϊούσας εξαθλίωσης, ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού αναγκάστηκε να μεταναστεύσει, κυρίως στην Αμερική.

Στην αυγή του 20^{ου} αιώνα η Ελλάδα ήταν μια χώρα χρεωκοπημένη, ταπεινωμένη, ρημαγμένη οικονομικά και κοινωνικά. Μετά βίας στεκόταν στα πόδια της χάρη στη «βοήθεια» (με το

αζημίωτο φυσικά) των ξένων, στους οποίους είχε ουσιαστικά εκχωρήσει την εθνική της κυριαρχία. Ένα διεφθαρμένο Παλάτι, ανίκανοι και φαύλοι πολιτικοί ηγέτες κι ένας εκμαυλισμένος λαός - που πολιτικάντηδες δημαγωγοί τον έσερναν από τη μύτη σε σωβινιστικά παιχνίδια - έφτιαχναν ένα ζοφερό σκηνικό. Η απόγνωση πολλών – και όχι μόνο διανοούμενων – για την κατάντια της χώρας αποδίδεται με δραματική ένταση από τον Κωστή Παλαμά το 1908 στο ποίημα του «Γύριζε» (δημοσιεύτηκε στη συλλογή «Η Πολιτεία και η Μοναξιά» το 1912):

«Γύριζε, μη σταθής ποτέ, ρίζε μας πέτρα μαύρη,
ο ψεύτης είδωλο είναι εδώ, το προσκυνά η πλεμπάγια,
η Αλήθεια τόπο να σταθή μιά σπιθαμή δε θάβρη.
Αλάργα. Νέκρα της ψυχής της χώρας τα μουράγια.

Η Πολιτεία λωλάθηκε, κι απόπαιδα τα κάνει
το Νου, το Λόγο, την Καρδιά, τον Ψάλτη, τον Προφήτη·
κάθε σπαθί, κάθε φτερό, κάθε χλωρό στεφάνι,
στη λάσπη. Σταύλος ο ναός, μπουντρούμι και το σπίτι.

Από θαμπούς ντερβίσηδες και στέρφους μανταρίνους
κι από τους χαλκοπράσιους η Πολιτεία πατιέται.
Χαρά στους χασομέρηδες! Χαρά στους αρλεκίνους!
Σκλάβος ξανάσκυψε ο ρωμιός και δασκαλοκρατιέται.

Δεν έχεις, Όλυμπε, θεούς, μηδέ λεβέντες η Όσσα,
ραγιάδες έχεις, μάννα γή, σκυφτούς για το χαράτσι,
κούφιοι και οκνοί καταφρονούν τη θεία τραχιά σου γλώσσα,
τών Ευρωπαίων περίγελα και των αρχαίων παλιάτσοι.

Και δημοκόποι Κλέωνες και λογοκόποι Ζωίλοι,
και Μαμμωνάδες βάρβαροι, και χαύνοι λεβαντίνοι.
λύκοι, κοπάδια, οι πιστικοί και ψωριασμένοι οι σκύλοι
κι οι χαροκόποι αδιάντροποι, και πόρνη η Ρωμιοσύνη!»

Χρησιμοποιώντας σα μαστίγιο τον ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο, ο Παλαμάς εξαπολύει με στίχους απίστευτης βιαιότητας ένα αμείλικτο κατηγορώ ενάντια σ' όλους όσους συντέλεσαν στο κατάντημα της χώρας. Το ανελέητο σφυροκόπημα του στοχεύει και τον λαό («σκλάβος», «ραγιάδες», «περίγελα», «παλιάτσοι», που «προσκυνούν σαν είδωλα τους ψεύτες») και τους ανάξιους ηγέτες του: «η Πολιτεία λωλάθηκε», «ντερβίσηδες και μανταρίνοι» που «πατούν την Πολιτεία», «λύκοι οι πιστικοί» που έπρεπε να φυλάγουν τη χώρα. Τα βέλη του φαίνεται να χτυπάνε και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης της εποχής («η Αλήθεια τόπο να σταθεί δε θα 'βρει») όπου η κατάσταση δεν θα ήταν πολύ καλύτερη από τη σημερινή. Άλλη μια συγκλονιστική ομοιότητα ανάμεσα στο τότε (με το Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο) και το τώρα (με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο) αποτελούν οι «ραγιάδες, σκυφτοί για το χαράτσι», που δέχτηκαν να σκύβουν και να δουλεύουν με άθλιους όρους για να ξεπληρώσουν τους δανειστές που άλλοι τους φόρτωσαν στην πλάτη. Ιδιαίτερη αναφορά κάνει ο Παλαμάς στο ρόλο των δημαγωγών, στοχεύοντας τον μεγαλύτερο λαϊκιστή της εποχής του, τον Θ. Δηλιγιάννη, μέσα από το πρόσωπο του Κλέωνα, του αρχιδημαγωγού που κυβέρνησε την αρχαία Αθήνα στον Πελοποννησιακό πόλεμο, και τον οποίο σατιρίζει ο Αριστοφάνης στους «Ιππείς». Η κορύφωση όμως του ποιήματος βρίσκεται στο τέλος, όπου ο Παλαμάς κατορθώνει να περιγράψει με απίστευτα οικονομικό τρόπο, μέσα σε δυο μόνο λέξεις, τη συνολική κατάσταση της χώρας και του λαού της: «πόρνη Ρωμιοσύνη!».

Δυο χρόνια μετά, στα 1910, ο Παλαμάς δημοσιεύει την περίφημη ποιητική του συλλογή «Η φλογέρα του βασιλιά» που είχε αρχίσει να τη δουλεύει πολύ καιρό πριν, λίγο μετά τα γεγονότα του 1897. Στο πρώτο μέρος του έργου, που τοποθετείται στην υστεροβυζαντινή εποχή, αναφέρεται και πάλι στην αποσύνθεση της χώρας, αν και με στίχους λιγότερο βίαιους από πριν:

«Σβησμένες όλες οι φωτιές οι πλάστρες μες στη Χώρα.
Στην εκκλησία, στον κλίβανο, στο σπίτι, στ'αργαστήρι
παντού, στο κάστρο, στην καρδιά, τ' αποκαΐδια, οι στάχτες.
Πάει κι ο ψωμάς, πάει κι ο χαλκιάς, πάει κ' η γυναίκα, πάνε
τα παλικάρια, οι λειτουργοί, και του ρυθμού οι τεχνίτες,
του Λόγου και οι προφήτες.

Τα χέρια είναι παράλυτα, και τα σφυριά σπασμένα
και δε σφυροκοπά κανείς τ' άρματα και τ' αλέτρια
κι' η φούχτα κάποιου ζυμωτή λίγο σιτάρι αν κλείσει
δεν βρίσκει την πυρά ζεστή ψωμί για να το κάνει.

Κι' από κατάκρυα χόβολη μεστή η γωνιά, κι' ακόμα
κι απ' τη γωνιά του σπιτιού, πιο κρύα η καρδιά είναι.
Κακοκατάντησε η καρδιά του ανθρώπου. Κρίμα... κρίμα!
Σκοτεινό ερείπιο κι' η εκκλησιά και δίχως πολεμίστρες
το κάστρο, και χορτάριασε κι' έγινε βοσκοτόπι.

Κι' ο μέγας Έρωτας μακριά, και είν' άβουλος ο άντρας
κι' άπραχτος, και στο πλάι του χαμοσυρτή η γυναίκα,
κυρά τους έχουν την σκλαβιά και δούλο τους το ψέμα.
Σβησμένες όλες οι φωτιές οι πλάστρες μες στη Χώρα.»

Δύσκολο να αποδώσει κανείς με δυνατότερες εικόνες και σε τόσο λίγες γραμμές την εικόνα του ξεπεσμού και της αποσύνθεσης μιας ολόκληρης κοινωνίας. Ο καταιγιστικός βομβαρδισμός των στίχων με το συνδετικό «και» καθιστά την απαγγελία τους πυρετική, σχεδόν παραληρηματική. Όμως, πιο πολύ κι από την υλική και οικονομική καταστροφή, είναι ξεκάθαρο για τον Παλαμά ότι η βασική αιτία βρίσκεται στην ηθική σήψη, την κατάπτωση των ατόμων, που επιφέρει και την παρακμή συνολικά της κοινωνίας: «Κακοκατάντησε η καρδιά του ανθρώπου. Κρίμα... κρίμα!». Κι είναι αυτή η κατάντια που κρατάει μακριά τον «μέγα Έρωτα» της δημιουργίας, που κάνει άντρες και γυναίκες να χαμοσέρονται σκλαβωμένοι στα πάθη τους και βουτηγμένοι στην ψευτιά. Ποιά ελπίδα και ποιές προοπτικές να έχει μια χώρα, όταν όλες οι «φωτιές» μες στις οποίες θα μπορούσαν να σφυρηλατηθούν τα εργαλεία της προόδου έχουν σβήσει;

Αυτός ακριβώς ο στίχος του Παλαμά («Σβησμένες όλες οι φωτιές οι πλάστρες μες στη Χώρα») σκιαγραφεί με μοναδικό τρόπο το κύριο πρόβλημα της χώρας μας σήμερα: την απουσία προοπτικής, την έλλειψη δημιουργικής πνοής για το αύριο, που θα μπορούσε να κρατήσει ζεστή την ελπίδα στην καρδιά του κόσμου. Το μοναδικό κίνητρο που του δίνεται για να αντέξει τις θυσίες που του επιβλήθηκαν ερήμην του είναι «κουράγιο, σε τρία τέρμινα, όσοι από μας επιζήσουν, θα μπορούμε να δανειζόμαστε από τις αγορές σχεδόν όπως και πριν». Ωραία παρηγοριά στον άρρωστο και μεγάλο «κατόρθωμα», όπως τουλάχιστον μας το παρουσιάζει η πολιτική μας ηγεσία και τα «παπαγαλάκια» της. Κανένα όμως αναπτυξιακό όραμα δεν φαίνεται στον ορίζοντα για να απαλύνει έστω και λίγο το βαρύ κλίμα που έχει δημιουργηθεί από τις περικοπές μισθών, τα φοροεισπρακτικά μέτρα, τις απολύσεις και την ανεργία. Στο μεταξύ, ο κυριότερος παράγοντας ανάπτυξης μιας χώρας με το δικό μας επίπεδο, το επιστημονικό της δυναμικό, βρίσκεται παραπεταμένο, τα δε Πανεπιστήμια και τεχνολογικά ιδρύματα φυτοζωούν

ανάμεσα στη μιζέρια του σήμερα και την αβεβαιότητα του αύριο. Η νεολαία, που ενσαρκώνει την ελπίδα για το μέλλον, αντικρύζει τον ορίζοντα της κλειστό καθώς, έπειτα από χρόνια σχιζοφρενικής εκπαίδευσης και μηδαμινής παιδείας, βλέπει να της προσφέρονται εργασιακές συνθήκες παρόμοιες μ' αυτές του 19^{ου} αιώνα. Σβησμένες όλες οι φωτιές...

Την ίδια ακριβώς χρονιά με τη «Φλογέρα του βασιλιά», στα 1910, δημοσιεύεται το «Παραμύθι χωρίς όνομα» της Πηνελόπης Δέλτα. Όπως ο Παλαμάς, και η Π. Δέλτα έχει απόλυτη επίγνωση της τραγικής κατάστασης του Ελληνισμού και προσπαθεί να ξυπνήσει το κοινό της μέσα από ένα από τα ωραιότερα και διδακτικότερα παραμύθια της λογοτεχνίας μας. Η ανικανότητα του βασιλιά Αστόχαστου τον έχει κάνει έρμαιο μιας κλίκας παλατιανών και έχει οδηγήσει τη χώρα των Μοιρολατρών στην καταστροφή και την ερήμωση. Όταν τα πράγματα σφίγγουν, όταν όλοι οι βασιλικοί θησαυροί έχουν ξεπουληθεί ή κλαπεί από τους αυλικούς και το Παλάτι κινδυνεύει να μείνει χωρίς τροφή, το Βασιλόπουλο αναγκάζεται να βγει στη χώρα και να διαπιστώσει με τα μάτια του την έκταση της καταστροφής: ερημωμένα χωράφια, ανεργία για τους πολλούς, μετανάστευση για αρκετούς, φόβος για τους κλέφτες που λυμαίνονται τη χώρα. Οι λίγοι ικανοί και αυτοαπασχολούμενοι που επιβιώνουν ακόμη κουτσά-στραβά, φοβούνται και να μιλήσουν για μη βρούν τον μελά τους από τους διεφθαρμένους δικαστές και αξιωματούχους του Παλατιού. Αλλά, λίγο-λίγο, το Βασιλόπουλο καταφέρνει να κερδίσει την εμπιστοσύνη τους κι αρχίζει να λύνεται η γλώσσα τους:

«— Για τον στρατηγό Μασκαρόπουλο ρωτάς; Έκανε εκείνο που κάνουν όλοι στο παλάτι. Είχε στα χέρια του στις αποθήκες του στρατού και τις άδειασε. Σαν πούλησε τα όπλα, τις σκηνές και τις φορεσιές, έκανε περιουσία κι έφυγε στα ξένα, χωρίς καν να το νοιώσει ο Αφέντης. Και οι πέτρες τα ξέρουν αυτά που σου λέω.

— Τι να σου κάνει κι ο Βασιλιάς, είπε το Βασιλόπουλο, σαν δεν έχει παρά κλέφτες και κατεργάρηδες γύρω του;

— Ας φρόντιζε να γνωρίσει τους υπαλλήλους του πριν τους εμπιστευθεί τα συμφέροντα του κράτους, είπε με θυμό ο πρωτομάστορας. Και σαν έβγαιναν μερμπάντηδες, ας τους τιμωρούσε. Μα τότε νοιάστηκε; Έπειτα, μας τρώγει κι εμάς η πονοψυχιά. Πως να τιμωρήσεις κλέφτη ή προδότη ή όποιον άλλο ασυνείδητο; «Τον κακόμοιρο τον άνθρωπο» σου λένε, «γιατί να καταστραφεί; Τόσοι άλλοι κάνουν χειρότερα!». Και πάει λέγοντας... Και μόνο οι τίμιοι δεν βρίσκουν εδώ ψωμί.»

Φαίνεται ξεκάθαρα από το παραμύθι (που μόνο παραμύθι δεν είναι) πως η λεηλασία του κράτους από τους αξιωματούχους του δεν είναι καινούριο φαινόμενο. «Κάθε ομοιότητα με υπαρκτά πρόσωπα η καταστάσεις είναι εντελώς συμπτωματική», διαβάζουμε σε βιβλία και ταινίες. Πραγματικά, τι σχέση να έχει με το στρατηγό Μασκαρόπουλο εκείνος ο πρώην υπουργός της Άμυνας που βρέθηκε πέρυσι κάτοχος ακριβού σπιτιού σε κεντρικό δρόμο της Αθήνας; Απλή σύμπτωση (και όχι μόνο ως προς την κατάληξη του ονόματος)... Τουλάχιστον ο Μασκαρόπουλος του παραμυθιού το 'σκασε στα ξένα, συναισθανόμενος ότι δεν τον παίρνει να παραμείνει στη χώρα του έπειτα απ' όσα έκανε. Ενώ στη σημερινή εποχή, «η θρασύτητα του κομματικού αμοραλισμού δεν έχει όρια, είναι αχαλίνωτη», όπως παρατηρεί σε άρθρο του στην Καθημερινή της 17-10-2010 ο Χ. Γιανναράς, που αναφέρεται στην περίφημη πια φράση του αντιπροέδρου της κυβέρνησης: «Που πήγαν τα λεφτά; Μα, τα φάγαμε όλοι μαζί (κυβερνώντες και κυβερνώμενοι), αφού σας διορίζαμε για χρόνια!»! Ποιος σουρρεαλιστής ποιητής και ποιος λογοτέχνης να φανταστεί, ακόμη και στους χειρότερους εφιάλτες του, τέτοια παχυδερμία από επίσημο κρατικό εκπρόσωπο;

Καθώς ο γειτονικός βασιλιάς ετοιμάζεται να επιτεθεί, το Βασιλόπουλο συνειδητοποιεί με απόγνωση ότι η χώρα του βρίσκεται σε κατάρρευση κι ότι ο στρατός της έχει λιποτακτήσει:

«— Ο Βασιλιάς επλήρωνε στρατό, είπε με πίκρα, και οι στρατιώτες γίνονταν μάγειροι ή κλέφτες και φονιάδες. Και τα φλουριά πήγαιναν στην τσέπη των κατεργάρηδων, και οι αρχιστράτηγοι πουλούσαν τα όπλα, και οι στόλαρχοι ρήμαζαν το ναύσταθμο και έσπαγαν τα καράβια για να κλέψουν λίγο σίδηρο...’Αραγε, αξίζει να εργαστώ για τέτοιους ανθρώπους, να πονώ για τέτοιο τόπο ; »

Εδώ η Π. Δέλτα βάζει στο στόμα του Βασιλόπουλου το κεντρικό ερώτημα, το μοναδικό που πρέπει να ρωτήσει κανείς όταν το μαχαίρι φτάσει στο κόκαλο, όταν είναι προφανές ότι ερωτήματα όπως «ποιος φταίει;» και «πού πήγαν τα λεφτά;» δεν πρόκειται να απαντηθούν ικανοποιητικά παρά σε βάθος χρόνου, ενώ το καράβι βουλιάζει τώρα. Και δίνει τη μοναδική απάντηση που επιβάλλεται σ’ αυτή την περίπτωση, με το στόμα της αγαπημένης φίλης του Βασιλόπουλου:

«— Ναι», απάντησε η Γνώση. «Περιφρονείς αυτούς τους ανθρώπους, που είναι λαός σου, γιατί είναι κλέφτες ή δειλοί, ή γιατί δεν έχουν τη δύναμη να παλέψουν ενάντια στη δυστυχία και τη γενική αποχαύνωση. Θέλεις λοιπόν και συ να γίνεις ένα μαζί τους, να παρατήσεις την πάλη από τις πρώτες δυσκολίες, ν’ αφήσεις τη θέση σου και να δειλιάσεις μπροστά στον κόπο και την ευθύνη; Ο λαός σου είναι σαν όλους τους λαούς, ούτε καλύτερος, ούτε χειρότερος. Μα έχει ανάγκη από βοήθεια και διοίκηση... Στη θέση όπου μας έβαλε η μοίρα, εκεί πρέπει να μείνουμε. Και σένα, σ’ έβαλε η μοίρα αρχηγό. Μόνο αν κάνεις το καθήκον σου, θα γίνεις ανώτερος από εκείνους που περιφρονείς».

Όπως όλα τά παραμύθια, το «Παραμύθι χωρίς όνομα» έχει αίσιο τέλος. Μπορεί να μην πιστεύουμε σήμερα σε παραμύθια, δράκους και βασιλόπουλα, όμως σε κάτι πρέπει να πιστεύουμε αν θέλουμε να φτιάξουμε τη ζωή μας ως λαός. Σε κάτι τέτοιες, κρίσιμες, στιγμές της ιστορίας, ο ρόλος της πνευματικής ηγεσίας μπορεί να είναι καταλυτικός. Γι αυτό και η εκκωφαντική σιωπή των τωρινών « πνευματικών ταγών» του έθνους (με ελαχιστότατες εξαιρέσεις) προξενεί θλίψη, ιδιαίτερα αν συγκριθεί με τις εμπνευσμένες παρεμβάσεις των προκατόχων τους ένα αιώνα πριν. Προσωπικά πιστεύω ότι το να κάνει ο καθένας το καθήκον του (και τη δουλειά του τίμια και σωστά) είναι το πρώτο βήμα, αλλά δεν φτάνει. Θα χρειαστεί να ξαναανακαλύψουμε το «εμείς», την ομορφιά και αποτελεσματικότητα της συλλογικής δράσης. Δεν θα’ ναι εύκολο, γιατί οι εξουθενωτικές εργασιακές συνθήκες, καθώς και η χρόνια πλύση εγκεφάλου (για το ποιοι είναι «επιτυχημένοι») έχουν φουντώσει μέσα μας τον ατομικισμό και ευνουχίσει σε μεγάλο βαθμό το αίσθημα της συλλογικότητας. Είναι όμως η μόνη μας ελπίδα, αν θέλουμε να πάψουν κάποτε να είναι «σβησμένες όλες οι φωτιές οι πλάστρες μες στη Χώρα».

Νίκος Πράντζος
Διευθυντής Έρευνας στο
Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών της Γαλλίας (CNRS)